BOŻENNA CZARNECKA

*Zakład Ekologii
Wydział Biologii i Biotechnologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Akademicka 19, 20-033 Lublin
E-mail: bozenna.czarnicka@poczta.umcs.lublin.pl*

MARIA HEMPEL – BOTANIK I ETNOBOTANIK. PORTRET ODKURZONY

Maria Hempel (1834–1904). Fotografia wykonana w Zakładzie Fotograficznym „Zofia” w Lublinie. Właściciel: Muzeum Botaniczne i Pracownia Historii Botaniki, Ogród Botaniczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (http://maxbot.botany.pl/cgi-bin/pubs/data/article_pdf?id=2537).

Maria Hempel (1834–1904), urodzona i wychowana w Chełmskim, wywodziła się z rodziny o bogatych tradycjach wojskowych i patriotycznych. Sama też była zaangażowana w walkę niepodległościową w okresie powstania styczniowego. Znalazła się w gronie najważniejszych w Lubelskim kobiet-kurerek powstańców i niezwykle ofiarnych samarytanek. Po utracie rodzinnego majątku,

do końca życia tułała się po innych dworach. Mimo przeciwności losu i braku stosownego wykształcenia, położyła niemałe zasługi w dziedzinie botaniki i etnobotaniki. Udokumentowała stanowiska wielu cennych gatunków roślin, często już historycznych, na wschodzie Lubelszczyzny i lewym brzegu Wisły. Materiały etnobotaniczne zgromadzone przez nią w powiatach chełmskim i janowskim dostarczają wiedzy na temat wykorzystania dziko rosnących roślin naczyniowych i grzybów do celów spożywczych, leczniczych, gospodarskich, obrzędowych i magicznych na wsi polskiej drugiej połowy XIX w.

Maria Hempel (1834–1904) was born and raised in Chełm Province in a family with rich military and patriotic traditions. She was involved in the struggle for independence during the January Uprising. She was one of the most important insurgent female couriers and extremely devoted Samaritans. After her family estate had been lost, she spent the rest of her life moving from manor to manor. Despite the adverse fate and lack of appropriate education, she contributed greatly to botany and ethnobotany. She documented localities of many valuable plant species, nowadays regarded as historical ones, in the east of the Lublin region and on the left bank of the Vistula. The ethnobotanical material collected by her in the Chełm and Janów Counties provide knowledge about the use of wild vascular plants and fungi for food, medicinal, farming, ritual, and magical purposes of the Polish village life in the second half of the 19th century.

nionych wyżej umiejętności. Te w zakresie wychowania patriotycznego wykorzystała w działalności konspiracyjnej w okresie przedpowstaniowym i w czasie powstania styczniowego (1863–1864). Umiejętności praktyczne natomiast pomogły jej w prowadzeniu gospodarstwa domowego, najpierw w rodzinnym majątku, po śmierci matki, a po stracie Tarnowa, także w kilku innych dworach (KUTRZEBA-POJNAROWA 1960–1961, JANOTA BZOWSKI 1987, FELIKSIK 1987, BIELEŃ 2015).

Maria pochodziła z rodziny o bogatych tradycjach wojskowych i patriotycznych, zatem w stosownym czasie sama zaangażowała się w walkę niepodległościową. Jeszcze przed wybuchem powstania styczniowego współpracowała z Chełmskim Komitetem Niewiast. Podczas powstania wraz z ojcem ukrywała w swoim dworze powstańców z okolicznych oddziałów, a nawet ściganych przez kozaków komisarzy Rządu Narodowego. Zaliczana jest do grona najważniejszych w Lubelskiem kobiet-kurerek powstańczych i wywiadowczyń oraz niezwykle ofiarnych samarytanek (m.in. BRUCHNAŁSKA 1939, WAWRZYKOWSKA-WIERCIOCHOWA 1973, ZAŁĘCZNY 2013, BIELEŃ 2015). Już pod koniec powstania Rosjanie odnaleźli skrytkę w jej rodzinnym dworze, w której ukryła oficerów z rozbitych oddziałów. Żaden z powstańców, którzy wyszli z niej dobrowolnie, nie został stracony, dwór Hemplów ocalał, ale koszty późniejszej kontrybucji, uwłaszczenia chłopów (1864), śmierć ojca (1867) oraz nieudolne próby gospodarowania majątkiem przez jedynego brata Marii, Aleksandra, stały się przyczyną utraty Tarnowa (1875) i jej tułaczki po innych dworach już do końca życia (BRUCHNAŁSKA 1939, JANOTA BZOWSKI 1987).

W ciągu niemal trzech dekad przebywała w dworach krewnych i znajomych w Słupi, Skorczycach, Nadrybiu, Samoklęskach i Węglinie (JANOTA BZOWSKI 1987). Dwa z tych miejsc, Nadrybie i Samoklęski, leżą w stonach rodzinnych Marii, tj. w Chełmskiem (Ryc. 1). Nadrybie było majątkiem krewnego ze strony matki, Jana Bogdanowicza (1827–1891); dziad Marii, Jakub Bogdanowicz, był starszym bratem ojca Jana, Grzegorza – dziedzica dóbr Nadrybie (Regestr Aktów... 1824). Jan Bogdanowicz, zastępca członka Komitetu Centralnego Narodowego, aresztowany w grudniu 1862 r., został zesłany na Syberię, skąd powrócił do Nadrybia w 1865 r. (m.in. LINIEWSKI 1966, NIEBELSKI 2005, CHRYĆ i współaut. 2010). Mimo usilnych prób restrukturyzacji jego majątek wkrótce podzielił los innych gospodarstw w Lubelskiem, zniszczonych wskutek niedawnej walki i zdeorganizowanych przez reformę rolną 1864 r. Maria Hempel, która zapewne poma-

gała żonie Jana, Marcelinie z Chądzyńskich, w prowadzeniu gospodarstwa domowego i wychowywaniu najmłodszych dzieci, urodzonych po powrocie małżeństwa z zesłania, musiała poszukać pracy w innych miejscach. Położone na północny zachód od Nadrybia dobra Samoklęski (Ryc. 1), w II połowie XIX w. należały do Józefa Weyssenhoffa (1860–1932), powieściopisarza, krytyka i wydawcy, który odziedziczył je po ciotce, Helenie z Weyssenhoffów Woyniłłowiczowej, córce Jana, generała dywizji wojsk polskich, uczestnika wojny polsko-rosyjskiej 1792 r., insurekcji kościuszkowskiej, wojen napoleońskich i powstania listopadowego (Genealogia potomków Sejmu Wielkiego..., SULIMIERSKI i współaut. 1880–1904b).

Z kolei Skorczyce koło Urzędowa (Ryc. 1) w latach 80. XIX w. były własnością stryjecznego brata Marii, syna Antoniego, starszego brata jej ojca, i Anieli Skorupskiej – Joachima Hempla (1821–1892), ożenionego z Emilią z Morchonowiczów (SULIMIERSKI i współaut. 1880–1904c; JANOTA BZOWSKI 1987). Właścicielem Słupi Nadbrzeżnej, majątku położonego na lewym brzegu Wisły, w powiecie opatowskim, był natomiast Tadeusz Ejdziatowicz, zapewne dobry znajomy zarówno Bogdanowiczów, jak i Hemplów, ze względu na bliskość miejsca zamieszkania, Wereszczyn koło Urszulina w Chełmskiem, a także na działalność w Towarzystwie Rolniczym Królestwa Polskiego (Roczniki Gospodarstwa Krajowego 1861, SULIMIERSKI i współaut. 1880–1904d).

Ostatnim miejscem pobytu Marii był Węglin, w ówczesnym powiecie janowskim (SULIMIERSKI i współaut. 1880–1904e), gdzie gospodarował stryjeczny bratanek Antoni Hempel (1865–1923), syn Joachima i Emilii Hemplów ze Skorczyc. Antoni, od 1893 r. zarządca niewielkiego folwarku Węglin, od 1894 r. był także dzierżawcą rozległych dóbr gościeradowskich po śmierci ostatniego z sukcesorów, Edmunda Suchodolskiego (JANOTA BZOWSKI 1987, PRZEGALIŃSKI 2010). Maria Hempel zmarła właśnie w Węglinie, 3 lutego 1904 r. (Akta Stanu Cywilnego 1895–1909, Marja Hemplówna... 1904) i została pochowana na cmentarzu parafialnym w Rzeczy Ziemiańskiej (Ryc. 1), rodzinnej miejscowości autorki niniejszego tekstu. Do tej parafii należał wówczas Węglin (aż do 1984 r.), a sama parafia w Rzeczy Ziemiańskiej była filią parafii Potok Wielki (SULIMIERSKI i współaut. 1880–1904f; Diecezja sandomierska...).

WKŁAD W BADANIA FLORYSTYCZNE

Dla botanika najbardziej interesujący jest fakt, w jaki sposób Maria Hempel zdobyła

wiedzę, która pozwoliła jej gromadzić bogate zbiory botaniczne i publikować artykuły z tej dziedziny. Według różnych źródeł stało się to za przyczyną Kazimierza Łapczyńskiego (FELIKSIĄK 1987, JANOTA BZOWSKI 1987, ZEMANEK 1994, SICIŃSKI 2005). Łapczyński (1823–1892), inżynier budowlany, w późniejszych latach botanik i etnograf, był bliskim krewnym Marii – ciotecznym bratem, synem Antoniego Łapczyńskiego, właściciela wsi Wolica niedaleko Opola Lubelskiego, i Marii (właśc. Maryanny Zuzanny) z domu Hempel, starszej siostry ojca Marii (Drzewo genealogiczne rodu Hemplów, Internetowy Polski Słownik Biograficzny 1973, JANOTA BZOWSKI 1987). Kazimierz Łapczyński pobierał naukę najpierw w domu, potem w szkole ojców pijarów w Opolu, gdzie nauczycielem był ksiądz Piotr Ściegienny, a następnie w oddziale technicznym Gimnazjum Wydziałowego Zamojskich w Szczepieszynie. To tutaj w 1811 r. została przeniesiona szkoła, która była kontynuacją zlikwidowanej w 1784 r. Akademii Zamojskiej, jednak już tylko w randze szkoły wojewódzkiej (KOWALCZYK 1995). Potem kolejno uzupełniał edukację na Kursach Dodatkowych Technicznych w Warszawie, odbył aplikację w Dyrekcji Komunikacji Lądowej i Wodnej, po czym zdał egzamin inżynierski i został przydzielony do budowy mostów na Wiśle (MOWSZOWICZ 1977). Aresztowany w związku ze sprawą ks. Ściegiennego i wcielony do wojska, w 1846 r. został wysłany na Kaukaz (do Dagestanu). Dosyć szybko awansował na stanowisko oficera inżynierii wojskowej. Odbił szereg podróży po Gruzji, Armenii i Azerbejdżanie. Po powrocie do kraju (1857) osiadł w Warszawie, gdzie pracował w Wydziale Kontroli Kolei Terespolskiej. Wtedy też Maria Hempel została jego narzeczoną, jednak małżeństwo nie doszło do skutku (Marja Hemplówna... 1904).

Zagadnieniami botanicznymi Łapczyński zainteresował się podczas pobytów ze względów zdrowotnych (gruźlica) w Tatrach i Piecinach. Tam poznał wybitnych przyrodników: Tytusa Chałubińskiego, Feliksa Berdau, Antoniego Waleckiego i Antoniego Wąge. Równocześnie interesował się też kulturą i folklorem góralskim. W ciągu 12 ostatnich lat życia opublikował 21 prac botanicznych, głównie w powstałym w 1881 r. „Pamiętniku Fizyograficznym” (MOWSZOWICZ 1977, BARANOWSKI 1981). W pierwszym tomie „Pamiętnika” pisał m.in.: „Panna Maryja Hempel z wielkim zamiłowaniem i bardzo czynnie zajmująca się florą krajową, już drugi rok nadsyła do Warszawy ważniejsze rośliny przez siebie zebrane we wschodniej części lubelskiego. W ostatniej posyłce znajdują się dwie rośliny, należące do rodziny Złożonych

Ryc. 2. Rezerwat „Stawska Góra” koło Chełma – stanowisko *Carlina onopordifolia* odkryte przez Marię Hempel (fot. Bożenna Czarnecka; 07.08. 2018 r.)

(Compositae), po raz pierwszy znalezione w Królestwie”. Jedną z tych roślin był niezwykle rzadki dziewięciśń popłocholistny (*Carlina onopordifolia*³), w czasach Marii Hempel zwany kasiną akantolistną (*C. acanthifolia*), a znaleziony „we wsi Stawie, położonej od Chełma w kierunku północno-zachodnim o 7 kilometrów”; Maria odkryła go 8 sierpnia 1880 r. (ŁAPCZYŃSKI 1881). Współcześnie to stanowisko dziewięciśnu (Ryc. 2), jedno z zaledwie kilku naturalnych w Polsce, znane jest jako Stawska Góra koło Chełma (KĄMIERCZAKOWA i współaut. 2014). W 1956 r. na 4 ha góry Czubatka, dla ochrony *C. onopordifolia* oraz innych rzadkich gatunków kserotermicznych (stepowych), ustanowiony został rezerwat florystyczny „Stawska Góra” (Zarządzenie... 1956); obecnie jest to także obszar Natura 2000 – Obszar Specjalnej Ochrony Siedlisk PLH060018. Drugą roślinę, salatkę leśną (*Aposeris foetida*), znalezioną w Łabuniach między Zamościem a Tomaszowem (Ryc. 1), zalicza się obecnie do elementu górskiego we florze niżowej (ZAJĄC 1996).

Informacje te wskazują, że Maria Hempel musiała zajmować się badaniami florystycznymi już od dłuższego czasu. Ich początek można datować na okres po 1876 r., kiedy to zakończyła zbieranie materiałów etnograficznych z Chełmskiego, a przy okazji i etnobotanicznych (o czym mowa w dalszej części tekstu), a być może jeszcze wcześniej. Dowodzi tego także kolejna, samodzielna już praca (HEMPEL 1885a), w której prezentuje rzadsze rośliny kwiatowe zebrane w obrębie folwarku Teresin (Ryc. 1). Według samej autorki „Folwark Teresin stanowi część znanych naszym przyrodnikom dóbr Białopole, położonych w guberni Lubelskiej, powiecie Hrubieszowskim, w żyznej wapiennej glebie”. Folwark ten, w 1885 r. oddzielony od dóbr

³Nazwy łacińskie gatunków według MIREK i współaut. (2002).

Białopole, miał ponad 2562 mórg ziemi, z czego 1281 mórg gruntów ornych i 543 morgi lasu (SULIMIERSKI i współaut. 1880–1904 g); przyjmując, że jeden mórg (morga) gruntu to 0,56 hektara, areal wynosił 1434 hektary. Informacja ta wskazuje na wielkość obszaru objętego badaniami Marii.

Jak specyficzna (głównie wapieniolubna) i cenna była to flora świadczy odsetek gatunków aktualnie podlegających ochronie (26) i/ lub będących w różnych kategoriach zagrożenia, aż 39 z 153 taksonów odnotowanych przez Marię Hempel, z czego 23 w skali kraju i 30 w skali regionu lubelskiego. Co więcej, spośród 12 gatunków wniesionych do polskiej czerwonej księgi roślin (KĄŻMIERCZAKOWA i współaut. 2014), stanowiska siedmiu podawanych z Teresina uznawane są za

historyczne, kolejne trzy nie były notowane od 1990 r., a tylko dwa zostały w ostatnich latach potwierdzone (Tabela 1). Opisywany przez Marię Hempel teren leży obecnie w granicach Grabowiecko-Strzeleckiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. W miejscowości Teresin istnieją dwa pomniki przyrody: płaty zbiorowisk stepowych: „Wisienka stepowa” o powierzchni 1,30 ha i „Kamieniolołom” o powierzchni 0,98 ha, ustanowione na mocy zarządzeń wojewody chełmskiego z lat 1981 i 1985, potwierdzone w 1999 r. rozporządzeniem wojewody lubelskiego (Studium uwarunkowań... 2004).

Druga samodzielna praca (HEMPEL 1885b) związana jest z pobytem Marii w Słupi Nadbrzeżnej (Ryc. 1). Autorka charakteryzuje ten obszar następująco: „Słupia-nadbrzeż-

Tabela 1. Najcenniejsze rośliny naczyniowe odnotowane przez Marię Hempel w okolicach Teresina i ich współczesny status. Gatunki zestawiono według kategorii zagrożenia. Nazewnictwo według MIREK i współaut. (2002), w nawiasach nazwy używane przez M. Hempel.

Gatunek rośliny	Ochrona	PCKR	PCL	LR	Status
Dzwonecznik wonny <i>Adenophora liliifolia</i> (L.) Besser	ścisła	CR	CR	CR	hist.
Żmijowiec czerwony <i>Echium russicum</i> (= <i>E. rubrum</i>) J.M. Gmel.	ścisła	CR	CR	CR	hist.
Ciemnżyca czarna <i>Veratrum nigrum</i> L.	ścisła	CR	CR	EN	hist.
Storczyk samczy <i>Orchis morio</i> L.	ścisła	EN	CR	EN	hist.
Przewiercień okrągłolistny <i>Bupleurum rotundifolium</i> L.	.	EN	EN	CR	hist.
Gnidosz królewski <i>Pedicularis sceptrum-carolinum</i> L.	ścisła	EN	EN	EN	hist.
Sasanka otwarta <i>Pulsatilla patens</i> (L.) Mill.	ścisła	EN	EN	RE	hist.
Włóczydło polne <i>Caucalis platycarpos</i> (= <i>C. daucooides</i>) L.	.	EN	CR	CR	<1990
Róża francuska <i>Rosa gallica</i> L.	ścisła	VU	VU	VU	<1990
Starodub łąkowy <i>Ostericum palustre</i> Besser	ścisła	VU	NT	.	<1990
Wiśnia karłowata (wisienka stepowa) <i>Cerasus fruticosa</i> (= <i>Prunus chamaecerasus</i>) Pall.	ścisła	VU	VU	NT	istn.*
Obuwik pospolity <i>Cypripedium calceolus</i> L.	ścisła	VU	VU	NT	istn.*
Ostrożeń pannoński <i>Cirsium pannonicum</i> (L. F.) Link.	ścisła	.	NT	VU	hist.*
Gorysz alzacki <i>Peucedanum alsaticum</i> L.	.	.	EN	EN	hist.*

Objaśnienia: Ochrona – ochrona gatunkowa (Rozporządzenie... 2014); PCKR – polska czerwona księga roślin (KĄŻMIERCZAKOWA i współaut. 2014); PCL – polska czerwona lista (KĄŻMIERCZAKOWA 2016); LR – lista regionalna województwa lubelskiego (CWENER i współaut. 2016). Kategorie zagrożenia: CR – krytycznie zagrożony, EN – zagrożony, RE – regionalnie wymarły, VU – narażony, NT – bliski zagrożenia. Aktualny status: hist. – stanowisko historyczne; <1990 – stanowisko niepotwierdzone po 1990 r.; istn. – stanowisko istniejące; * – dane według ZAJĄC i ZAJĄC (2001)

Tabela 2. Najcenniejsze rośliny naczyniowe odnotowane przez Marię Hempel w okolicach Słupi Nadbrzeżnej i ich współczesny status.

Gatunek rośliny	Ochrona	PCKR	PCL	LR	Status
Sasanka otwarta <i>Pulsatilla patens</i> (L.) Mill.	ścisła	EN	EN	CR	hist.
Przewiercień okrągłolistny <i>Bupleurum rotundifolium</i> L.	.	EN	EN	EN	hist.
Włóczydło polne <i>Caucalis platycarpus</i> (= <i>C. daucooides</i>) L.	.	EN	CR	VU	<1990
Róża francuska <i>Rosa gallica</i> L.	ścisła	VU	VU	VU	istn.
Wiśnia karłowata (wisienka stepowa) <i>Cerasus fruticosa</i> (= <i>Prunus chamaecerasus</i>) Pall.	ścisła	VU	VU	VU	istn.
Złoc polna <i>Gagea arvensis</i> (Pers.) Dumort	.	.	VU	CR	hist.*
Len złocisty <i>Linum flavum</i> L.	ścisła	.	VU	VU	istn.*
Zaraza przytuliowa (z. pospolita) <i>Orobancha caryophyllacea</i> Sm.	ścisła	.	VU	VU	istn.*
Goryczka krzyżowa <i>Gentiana cruciata</i> L.	ścisła	.	VU	VU	istn.*
Marzanka barwierska <i>Asperula tinctoria</i> L.	.	.	VU	VU	istn.*
Rdestnica ściśniona <i>Potamogeton compressus</i> L.	.	.	VU	VU	hist.*
Okrzyn łąkowy (o. pruski) <i>Laserpitium prutenicum</i> L.	.	.	VU	VU	hist.*
Pluskwica europejska (p. cuchnąca) <i>Cimicifuga europaea</i> (= <i>C. foetida</i>) Schipcz.	ścisła	.	VU	NT	istn.*
Goździk piaskowy <i>Dianthus arenarius</i> L.	ścisła	.	NT	VU	istn.*
Kukulka (storczyk) krwista typowa <i>Dactylorhiza</i> (= <i>Orchis</i>) <i>incarnata</i> (L.) Soo. subsp. <i>incarnata</i>	ścisła	.	NT	VU	hist.*
Buławnik wielkokwiatowy <i>Cephalanthera damasonium</i> (= <i>C. grandiflora</i>) (Mill.) Druce	ścisła	.	NT	VU	hist.*
Powojnik prosty <i>Clematis recta</i> L.	ścisła	.	NT	VU	istn.*
Aster gawędka <i>Aster amellus</i> L.	ścisła	.	NT	LC	istn.*
Turzyca niska <i>Carex humilis</i> Leyss.	.	.	NT	NT	istn.*
Mącznica lekarska <i>Arctostaphylos uva-ursi</i> (L.) Spreng.	.	.	NT	NT	hist.*
Zimowit jesienny <i>Colchicum autumnale</i> L.	ścisła	.	.	CR	hist.*
Niezapominajka skąpokwiatowa <i>Myosotis sparsiflora</i> Pohl.	.	.	.	EN	istn.*

Objaśnienia: LR – lista regionalna Wyżyny Małopolskiej (BRÓŻ i PRZEMYSKI 2009); LC – takson mniejszej troski; pozostałe objaśnienia jak w Tabeli 1.

na z wsią Nowe i folwarczną osadą Słupska kępa, leży nad Wisłą, w guberni Radomskiej, powiecie Opatowskim. Posiada w swym obrębie opoczyste wzgórza, rędzinne i pia-

skowate pola i namulne powieśle. Z przyczyny różnorodności gruntów flora tam bogata i rozmaita”. Dobra Słupia Nadbrzeżna w tym czasie składały się z folwarku Słupia i Po-

wiśle (albo Kępa Słupska) o łącznym areale 1883 mórg (tj. 1054 ha), z czego pola orne stanowiły 1010 mórg; lasów było niewiele, zaledwie 60 mórg, za to stosunkowo dużo nieużytków, bo aż 233 morgi (SULIMIERSKI i współaut. 1880–1904d). Praca ta pokazuje coraz większą biegłość Marii w znajomości flory; spis roślin kwiatowych okolic Słupi liczy już 635 taksonów. Reprezentują one bardzo różnorodne siedliska: od wodnych po nawapienne. Jest wśród nich 21 gatunków będących obecnie pod ścisłą i 3 pod częściową ochroną, a 35 jest w różnym stopniu zagrożonych: 5 znalazło się w polskiej czerwonej księdze, 20 na polskiej czerwonej liście (Tabela 2), zaś 28 na liście regionalnej Wyżyny Małopolskiej (BRÓŻ i PRZEMYSKI 2009). Trzy gatunki (*Bupleurum rotundifolium*, *Caucalis platycarpus*, *Pulsatilla patens*), mające w skali kraju status zagrożonych, nie występują już na omawianym terenie. Jak dotąd obecne są dwa kolejne (*Cerasus fruticosa*, *Rosa gallica*) o statusie narażonych na wymarcie (KAZMIERCZAKOWA i współaut. 2014). Spośród innych rzadkich bądź zagrożonych taksonów, podawanych przez Marię Hempel z okolic Słupi Nadbrzeżnej, brak współcześnie m.in. *Laserpitium prutenicum*, *Arctostaphylos uva-ursi* i *Colchicum autumnale* (Tabela 2).

Działalność Marii Hempel na polu botaniki zaowocowała także zbiorami florystycznymi z innych rejonów województwa lubelskiego. Jej zbiory można znaleźć m.in. w zielniku Zakładu Botaniki i Mykologii (wcześniej Zakładu Systematyki Roślin) Wydziału Biologii i Biotechnologii UMCS w Lublinie (KÖHLER 2007). Niektóre źródła podają, że Maria była autorką zielnika roślin z okolic Łukowa (FELIKSIĄK 1987; ZEMANEK 1998). Mogła je gromadzić przy okazji wizyt u krewnych ze strony ojca; najstarszy z jego braci, Joachim Hempel (1787–1874), miał bowiem w Łukowskim majątek posagowy żony Rozalii Dmochowskiej – Tuchowicz (Tuchowicze). Pod koniec XIX w. gospodarował w nim ich czwarty syn Aleksy Józef (1823–1897), absolwent Instytutu Agronomicznego w Marymoncie, następnie jego wykładowca, a po zamknięciu placówki po upadku powstania styczniowego, wykładowca Szkoły (Akademii) Rolniczej w Dublanach (Drzewo genealogiczne rodu Hemplów..., JANOTA BZOWSKI 1987). Całe życie spędził natomiast w Tuchowiczu piąty syn Joachima i Rozalii, Joachim Antoni Józef (1824–?), „amator botaniki, literat i poeta (nieznany), bez specjalnego fachu” (JANOTA BZOWSKI 1987). Chociaż w żadnym z biogramów Marii Hempel nie ma o tym wzmianki, nie można wykluczyć, że to właśnie ten starszy o 10 lat stryjeczny brat mógł zaszcześcić w niej zainteresowania

botaniczne, później rozwinięte przez Kazimierza Łapczyńskiego. Według niego (ŁAPCZYŃSKI 1881) wspomniany Joachim, dekadę przed odkryciem Marii na Stawskiej Górze, znalazł w folwarku Janostrowie nad Bugiem (majątek Strzelce) inny rzadki gatunek kserotermiczny, dziewięciśli bezłodygowy (*Carlina acaulis*), znany wówczas jako kāsina pojedyncza (*C. acaulis* subsp. *simplex*). W zbiorach zielnika Zakładu Botaniki i Mykologii UMCS znajdują się także arkusze zielnikowe zgromadzone przez Joachima Hempla (KÖHLER 2007).

Maria Hempel złożyła hołd swojemu nauczycielowi botaniki, K. Łapczyńskiemu, wydając własnym sumptem, już po śmierci autora, jego dzieło „Flora Litwy w Panu Tadeuszu” (ŁAPCZYŃSKI 1894). Myli się jednak Alicja Zemanek (ZEMANEK 1994, 1998), pisząc o Marii Hempel: „autorka notatek florystycznych oraz pracy *Flora Litwy w Panu Tadeuszu* (1892⁴)”. Łapczyński nigdzie nie wspomina nawet o współudziale Marii, pisząc w pierwszej osobie, m.in.: „Florę rozdzieliłem na dwa wielkie działy: A) Rośliny kwiatowe dziko na Litwie rosnące, i B) Hodowane. Rośliny każdego działu uszykowałem chronologicznie: która pierwiej w Panu Tadeuszu występuje, i u mnie ma starszy numer; ale gdy raz została zapisana, to nie przechodzę do drugiej rośliny, póki nie wyliczę wszystkich miejsc poematu, gdzie są wzmianki o pierwszej. Spisów dałem dwa: alfabetyczne nazw Mickiewiczowskich i łaciński systematycznie ułożony” (ŁAPCZYŃSKI 1894). Informację o roku wydania dzieła potwierdza także wspomniany nekrolog (Marja Hemplówna... 1904).

ZASŁUGI NA POLU ETNOBOTANIKI

Oprócz badań florystycznych, Maria Hempel była zaangażowana również w badania etnobotaniczne, związane z rozpowszechnianą w trzech zaborach ankietą botanika Józefa Rostafińskiego, ogłoszoną w 1883 r., a dotyczącą ludowego nazewnictwa i użytkowania jako pożywienie dziko rosnących roślin. Zagadnienia te zostały szeroko omówione w kilku pracach (m.in. KÖHLER i PIEKIELKO-ZEMANEK 1986, KÖHLER 1993, ŁUCZAJ 2008, ŁUCZAJ i KÖHLER 2011, 2014). Badacze, którzy opracowywali zachowane do czasów współczesnych odpowiedzi na ankietę Rostafińskiego informują, że gros odpowiedzi pochodzi z lat 1883–1884, ale nieliczne napływały aż do 1909 r. (KÖHLER 1993, ŁUCZAJ i KÖHLER 2011, 2014). Informacje na temat użytkowania przez lud roślin naczyniowych,

⁴Rok 1892 to rok śmierci K. Łapczyńskiego, nie znaleziono natomiast wydania jego dzieła z 1892 r.; prawdopodobnie u ZEMANEK (1994, 1998) nastąpiła także pomyłka w dacie wydania.

Tabela 3. Rośliny naczyniowe dziko rosnące i zdomowione użytkowane w Chełmskim w celach leczniczych. Gatunki zestawiono w porządku alfabetycznym; nazewnictwo za MIREK i współaut. (2002); *SZWEYKOWSKA i SZWEYKOWSKI (2003); **The Plant List [dostęp 2015-01-03]. W nawiasach nazwy używane przez M. Hempel.

Gatunek rośliny	Wykorzystanie / forma
Babka zwyczajna (= b. pospolita) <i>Plantago major</i> L.	(1) „w razie febry”/picie odwaru; (2) „do ran lub wyrzutów zaognionych”/okłady ze świeżych liści
Bagno zwyczajne (= b. pospolite) <i>Ledum palustre</i> L.	„od »jaduchy« (dychawica)”/picie odwaru; (2) dla świń przeciw zarazie
Barwinek pospolity (= b. mniejszy) <i>Vinca minor</i> L.	„od wielkiej choroby (epilepsji)”/picie odwaru ze święconych wianeczków
Biedrzynek mniejszy (= b. pospolity) <i>Pimpinella saxifraga</i> L.	„od febry”/odwar z korzeni
Bylica pospolita <i>Artemisia vulgaris</i> L.	„dla dzieci będących w suchotach, a dla starszych osób od bólów w kości pacierzowej i bokach”/kąpiele z odwarem ze święconych wianeczków
Chmiel zwyczajny (= ch. pospolity) <i>Humulus lupulus</i> L.	na bolące części ciała u ludzi i bydła/okłady z „odgotowanego chmielu”
Ciemierzycza biała <i>Veratrum album</i> L. Ciemierzycza czarna <i>V. nigrum</i> L.	do zasypywania bydła ran, „w których zamnożyły się liszki much”/sproszkowany korzeń
Cykoria podróżnik <i>Cichorium intybus</i> L.	od chrób epidemicznych
Dziurawiec zwyczajny (= dz. pospolity) <i>Hypericum perforatum</i> L.	(1) na chrypkę/picie odwaru ze święconych wianeczków; (2) dla małych dzieci, „aby zdrowe były”/kąpiele w odwarze ze świeżo zebranych roślin
Grzybień biały (= grzybień biały) <i>Nymphaea alba</i> L.	w razie bólu głowy/przykładanie liści
Grażel żółty (= grzybień żółty) <i>Nuphar lutea</i> (L.) Sibth. & Sm.	
Jemiola pospolita <i>Viscum album</i> L.	od kaszlu/odwar z jagód
Kalina koralowa (= k. pospolita) <i>Viburnum opulus</i> L.	od kaszlu/odwar ze święconych wianeczków
Krwiściąg lekarski <i>Sanguisorba officinalis</i> L.	na biegunki u dzieci/odwar ze święconych ziół
Lipa drobnolistna <i>Tilia cordata</i> Mill. (= l. pospolita <i>T. europea</i>)	(1) na wrzody i puchliny; (2) u bydła chorego na gardło/okadzanie święconymi wianeczkami lub obwiązywanie szyi łykiem z drzewa
Lopian większy (= l. pospolity) <i>Arctium lappa</i> L.	od bólu głowy/okłady z suszonych liści rozmoczonych w wodzie lub barszczu
Mięta pieprzowa <i>Mentha x piperita</i> L. var. <i>crispa</i> * (= m. kędzierzawa <i>M. crispa</i>)	od kaszlu/odwar zaprawiony miodem
Mikołajek płaskolistny (= wietrznik szerokoliści) <i>Eryngium planum</i> L.	od kolek/odwar ze święconych wianeczków
Olsza czarna <i>Alnus glutinosa</i> (L.) Gaertn.	na długo jęczące się rany u ludzi i u bydła/parzone liście
Ostropest plamisty (= ostropest) <i>Silybum marianum</i> (L.) Gaertner**	„od zruszenia, to jest poderwania się po podźwignięciu jakiego ciężaru”
Pałka szerokolistna (= ożypałka szerokoliści) <i>Typha latifolia</i> L.	na długo jęczące się rany/„puszek” utarty z indyczym smalcem
Pięciornik kurze ziele <i>Potentilla erecta</i> (L.) Raeusz (= srebrnik drzewianka <i>P. tormentilla</i>)	od biegunki i bólów żołądka/„Korzeń tej rośliny moczą w wódce i piją”
Podbiał pospolity <i>Tussilago farfara</i> L.	na rany / liście

Posłonek rozesłany pospolity <i>Helianthemum nummularium</i> (L.) Mill. subsp. <i>obscurum</i> (= złotojeść pospolita <i>H. vulgare</i>)	„w razie zruszenia”/odwar z rośliny
Przestęp biały (= p. pospolity) <i>Bryonia alba</i> L.	na kaszel/odwar z korzenia
Psianka słodkogórz <i>Solanum dulcamara</i> L.	przeciw robakom u dzieci/jagody
Rozchodnik ostry (= r. pospolity) <i>Sedum acre</i> L.	(1) przy bólach zębów i głowy; (2) na opuchnięte wymię krowy/okadzanie święconymi wianeczkami
Rzepień pospolity <i>Xanthium strumarium</i> L.	na zwichnięcia lub stłuczenia stawów/okłady z naparu tej rośliny
Tatarak zwyczajny (= tatarak) <i>Acorus calamus</i> L.	„od febry i bólów żołądka”/odwar z korzenia
Trędownik bulwiasty (= t. bulwowy) <i>Scrophularia nodosa</i> L.	„ziele od wściekliczny”
Wawrzynek wilczelyko (= wilcze łyko) <i>Daphne mezereum</i> L.	od febry/odwar z rośliny
Wrotycz maruna <i>Tanacetum parthenium</i> (L.) Sch. Bip. (= maruna właściwa <i>Matricaria parthenium</i>)	„w razie zruszenia”/odwar ze święconych wianeczków
Żabieniec babka wodna <i>Alisma plantago-aquatica</i> L. (= <i>A. plantago</i>)	przeciw wścieklicznie
Żywokost lekarski <i>Symphytum officinale</i> L.	„ludziom lub bydłom w razie złamania kości”/okłady z gotowanego korzenia

jak i grzybów, pochodzące z powiatu janowskiego, guberni lubelskiej, autorstwa Marii Hempel wskazują, że były one zbierane w czasie jej pobytu w majątku krewnego, Antoniego Hempla, w Węglinie, tzn. nie wcześniej niż od 1893 r., gdy objął on ten folwark w dzierżawę (PRZEGALIŃSKI 2010).

Z korespondencji Marii Hempel (należała do tych nielicznych respondentów, którzy podawali równocześnie nazwy łacińskie roślin) wynika, że w okolicach Janowa Lubelskiego miejscowa ludność spożywała jako „zieleninę” (po rusińsku: *natyna*) rozmaite rośliny dziko rosnące (ŁUCZAJ i KÖHLER 2011): „języczki” (farbownik lekarski *Anchusa officinalis*), łobodę (rodzaj *Chenopodium*), „konopkę” (poziwnik miękkowłosy *Galeopsis pubescens*), „sałatkę” (ziarnopłon wiosenny *Ficaria verna*), pokrzywę (*Urtica dioica*), liście gorczycy (*Synapis alba* lub *Brassica nigra*), „skrypkę” (lepnica rozdęta *Silene vulgaris*), „goździki” (bniec biały *Melandrium album*), „pietruszczkę wodną” (jaskier rozłogowy *Ranunculus repens*).

Wykazała się Maria także bardzo dobrą znajomością upodobań ludności w zakresie grzybów, podając aż 21 nazw grzybów jadalnych należących do 20 taksonów oraz nazwy trzech taksonów grzybów trujących. Wśród grzybów zbieranych na pokarm wymieniła m.in. (ŁUCZAJ i KÖHLER 2014; nomenklatura: WOJEWODA 2003, CHMIEL 2006): barany (przypuszczalnie *Polyporus umbellatus* lub *Macrolepiota procera*, *Gyromitra escu-*

lenta, rodzaje *Sparassis*, *Ramaria*, *Clavaria* i inne pokrewne); biele (*Lactarius vellereus*); gołąbki (rodzaj *Russula*); grzyby prawdziwe (*Boletus edulis*); kołpaki (przypuszczalnie *Morchella* sp., *Coprinus comatus*, *Rozites caperatus*, *Agaricus* spp. lub *Macrolepiota procera*); krówki (*Lactarius volemus*); kurzelapki (*Cantharellus cibarius*, *Ramaria*, *Clavaria* i pokrewne rodzaje); maśluchy (*Suillus* spp.); opieńki (*Armillaria* spp.); pieczarki (*Agaricus* spp.); rydze (*Lactarius deliciosus*); sadówki (*Entoloma clypeatum*, *Clitopilus prunulus* lub *Calvatia gigantea*); siwulki (*Tricholoma portentosum*, *Russula virescens* lub *Gyroporus cyanescens*) oraz niezidentyfikowane gramotki i słodówki. Z kolei jako trujące lub niejadalne wskazała: muchomory, inaczej muchorówki (*Amanita muscaria*), gnojówki (*Agaricus* spp., *Coprinus comatus*, *C. atramentarius* lub *Macrolepiota procera*), płachty (*Rozites caperatus* lub *Tricholoma portentosum*), rusinki (być może *Russula emetica*), świnki (*Lactarius vellereus*, *Paxillus atrotomentosus*, *P. involutus*, *Boletus luridus* lub *Russula virescens*) oraz wełnianki (*Lactarius torminosus*) i niezidentyfikowane żydówki.

Osiągnięcia etnobotaniczne Marii Hempel wzbogacają ponadto dane pochodzące z Chełmskiego, które jak dotąd nie zostały opracowane. Gromadziła je w latach 1867-1876, najpierw we współpracy z Oskarem Kolbergiem, potem także samodzielnie (KOLBERG 1890, 1891, 2004). Wśród opisów zwyczajów, obrzędów i wierzeń ludności ru-

skiej (rusińskiej) II połowy XIX w. znajdujemy wiele informacji związanych z roślinami i grzybami. Dowodzą one, że przystępując do odpowiedzi na ankietę Rostafińskiego (KÖHLER i PIEKIELKO-ZEMANEK 1986, KÖHLER 1993), Maria miała już bogate doświadczenie botaniczne i etnobotaniczne. W tomach chełmskich udało się odszukać prawie 90 taksonów roślin użytkowanych przez miejscowy lud, w tym co najmniej 77 dziko rosnących i 10 zadomowionych, tzn. uprawianych w ogródkach przydomowych. Są wśród nich rośliny wykorzystywane leczniczo (u ludzi lub zwierząt) w postaci odwarów, naparów, zasypek, okładów bądź kąpieli – 36 gatunków (Tabela 3), jako pokarm dla ludzi – 10 i karma dla zwierząt – 9, ale także w celach obrzędowych i zdobniczych – 31, w celach magicznych – 25, w gospodarstwie domowym – 12⁵.

Podstawę pożywienia włościan w Chełmskiem stanowił pokarm roślinny: chleb, pierogi, kasze, groch, fasola, ziemniaki, kapusta, kwas kapuściany, kiszony barszcz z buraczanych liści, latem także gęsta zupa z rozgotowanych owoców zaprawiona mąką (chamuła). Na przednówku wykorzystywane były też rośliny dziko rosnące: „W czasie głodów wiosennych w nieurodzajne lata, lud piekł chleb z utartych liści lipy, oraz z kotek (kwiatu żeńskiego) leszczyny, że pominiemy tu użycie do jadła różnych bedlek i zielenin, które zbierać chodził po lasach (braty hryby, bedky). Zielenina na potrawę przyrządzona zowie się wołoka” (KOLBERG 1890). Zielenina to inaczej nać roślinna (natyna), nazbierana do gotowania i przyrządzenia; głównym jej składnikiem była łoboda rozłożysta (KOLBERG 2004), ale dodawano jeszcze: łobodę ogrodową (*A. hortensis*), miódunkę lekarską (*Pulmonaria officinalis*), pokrzywę i ziarnopłon wiosenny (KOLBERG 1891). Z racji bogactwa jezior spożywane były tutaj owoce kotewki orzecha wodnego (*Trapa natans*), zwane kotwiczkami. Składnikiem masy do nadziewania pierogów były świeże liście mięty pieprzowej (*Mentha ×piperita* var. *crispa*); jako „przyprawę do jadła” stosowano także czosnaczek pospolity (*Alliaria petiolata*).

Z kolei jako karmę dla zwierząt gospodarskich wykorzystywano: gwiazdnicę pospolitą (*Stellaria media*), koniczynę kasztanową (*Trifolium spadiceum*), łobodę ogrodową (zwaną swyniuszką), podagrycznik pospolity (*Aegopodium podagraria*), powój polny (*Convulvolus arvensis*), skrzyp zimowy (*Equisetum hyemale*), a nawet jemiołę pospolitą (*Viscum album*). Krowom dodawano do paszy cebule lili złotogłów (*Lilium martagon*) i korzenie łuskiwnika różowego (*Lathraea*

squamaria), „żeby więcej mleka dawały i aby zeń dużo było śmietany” (KOLBERG 1891).

Maria Hempel zgromadziła ponadto informacje o spożywanych przez lud chełmski grzybach (w nawiasach nazwy za WOJEWODA 2003, CHMIEL 2006), jak goździanki *Clavaria coralloides* (goździeniec koralowy *Clavulina coralloides*), borowik (b. szlachetny *Boletus edulis*) czy maślak lub maśluch *B. luteus* (maślak zwyczajny *Suillus luteus*). Z kolei smardz jadalny (*Morchella esculenta*) „używany bywa za jadalny, lecz w ilości umiarkowanej; w większej zaś ilości uważa się za szkodliwą truciznę” (KOLBERG 1891). Oprócz wymienionych znaleźć można jeszcze kilka innych nazw grzybów. „Lud tutejszy wszystkie grzyby i bedłki w ogóle nazywa huby. Po szczególe zaś: grzyby, hryby; rydze, ryżky; bedłki zaś rozmaite zwią się bereścianky (dlatego że rosną przy spróchniałych pniach drzewa brzostu (berest), maśluchy, hołubky, opieńky, prybołotuchy (że rosną przy błotach), kozaky, zelonky, kure nohy, swynky, suchjany, mucharejhy, wownianky (wełnianki)”. Spróbujmy „rozszyfrować” ludowe nazwy grzybów (aktualne nazewnictwo za WOJEWODA 2003, CHMIEL 2006): ryżky (mleczaj rydz *Lactarius deliciosus*); bereścianky (być może któryś z boczników *Pleurotus* spp.); maśluchy (maślaki *Suillus* spp.); hołubky (gołąbki *Russula* spp.); opieńky (opieńki *Armillaria* spp.); prybołotuchy (wielka różnorodność grzybów; FLISIŃSKA 1987/1988 odnotowała po kilkadziesiąt gatunków macromycetes w każdym z siedlisk podmokłych/błotnych Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, tj. na torfowiskach przejściowych i wysokich oraz w otaczających je borze bagiennym i zaroślach wierzbowo-olszowych); kozaky (koślarze *Leccinum* spp.); zelonky (prawdopodobnie gaska zielonka *Tricholoma equestre*); kure nohy (kurka albo pieprznik jadalny *Cantharellus cibarius*); swynky (świnka pospolita albo krowiak podwinięty *Paxillus involutus*); suchjany (takson niezidentyfikowany); mucharejhy (muchomory *Amanita* spp.); wownianky (wełnianki, mleczaj wełnianka *Lactarius torminosus*). Ponadto hrózd (*Agaricus veleneus*), czyli mleczaj chrząstka (*Lactarius velereus*), uważany był za bedłkę jadowitą (KOLBERG 1891). Sromotnik smrodliwy, inaczej bezstydn (*Phallus impudicus*), znany jako „maciczna huba”, ususzony i utarty, dodany do wódki, podawano kobietom „w razie zruszenia” (tj. podżwignięcia). Z kolei odwar z plechy porostu tatnica v. granicznik (*Stictia pulmonacea*), obecnie granicznik płucnik (*Lobaria pulmonaria*), wykorzystywano jako specyfik od kaszlu (KOLBERG 1891). Powyższe nazwy ludowe grzybów widocznie różnią się od tych podawanych

⁵Trzy ostatnie kategorie omówiono w innym artykule (Czarnecka, Maria Hempel – kobieta niepospolita w cieniu męskich przedstawicieli swojego rodu, w przygotowaniu).

przez Marię z powiatu janowskiego (patrz LUCZAJ i KÖHLER 2014).

Jest rzeczą bezsporną, że znajomość otaczającej przyrody i umiejętność nazywania różnych gatunków roślin i grzybów, były wśród mieszkańców wsi chełmskiej, współczesnych Marii Hempel, o wiele lepsze niż obecnie. Zgromadzone materiały wskazują ponadto na nią samą jako znakomitą obserwatorkę zwyczajów i nawyków związanych z roślinami i grzybami, tj. z zakresu etnobotaniki.

PODSUMOWANIE

Jak napisano na wstępie, brak w dostępnych źródłach informacji na temat edukacji Marii Hempel, można więc założyć, że była wielce uzdolnionym samoukiem, skoro jako osoba nieposiadająca stosownego wykształcenia zdołała położyć zasługi na kilku polach działalności badawczej. Musiała przy tym cechować się wielką pracowitością i samodyscypliną, by pogodzić te aktywności z pozytywną pracą u podstaw, tj. prowadzeniem kobiecego gospodarstwa kolejno w kilku dworach, przez całe swoje dorosłe życie. Marii Hempel zawdzięczamy dokumentację stanowisk wielu cennych elementów naszej flory, często dziś już historycznych. Zgromadzone przez nią materiały etnobotaniczne z powiatów chełmskiego i janowskiego dostarczają wiedzy na temat wykorzystania w II połowie XIX w. roślin dziko rosnących jako pokarm dla ludzi i zwierząt, jak również w celach leczniczych, gospodarskich, obrzędowych i magicznych. W podsumowaniu noty biograficznej należy podkreślić z całą mocą, że Maria Hempel spełniła także patriotyczny obowiązek, angażując się w działalność konspiracyjną przed i w czasie powstania styczniowego. Po jego upadku, mimo wszelkich przeciwności losu (doświadczenia powstańcze, utrata rodzinnego majątku i konieczność podjęcia pracy w innych dworach) nie poszła za słowami Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, by „nie wypatrywać nowej drogi, tylko iść ubitą, nie sięgać daleko, lecz widzieć świat w domu”. Wybrała raczej drogę wielu współczesnych nam kobiet, realizując się na polu botaniki i etnografii, by przez tę drugą stać się także prekursorką w dziedzinie etnobotaniki.

PODZIĘKOWANIA

Dziękuję Panu dr. n. med. Przemysławowi Stolarzowi z Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego za uświadomienie, że to właśnie ta Maria Hempel spoczywa na cmentarzu w Rzeczycy Ziemiańskiej, a Panu dr. Zbigniewowi Cierechowi z Zakładu Ekologii UMCS

w Lublinie za pomoc w gromadzeniu literatury, udział w objeździe terenowym oraz wykonanie mapy miejsc związanych z życiem bohaterki artykułu.

LITERATURA

- Akta Stanu Cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Rzeczycy Ziemiańskiej. Zgony 1895-1909.
- BARANOWSKI B., 1981. *Gruzińskie zainteresowania Kazimierza Łapczyńskiego*. Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica 8, 3-14.
- BIELEŃ Z., 2015. *Bohaterki w czarnych sukniach. Lublinianki i Podlasianki w powstaniu 1863-1864*. Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, Lublin.
- BOLDYREW A., 2011. *Wzorce wychowania dzieci i młodzieży jako element integrujący kulturę życia rodzinnego polskiego ziemiaństwa w dobie zaborów*. [W:] *Wychowanie w rodzinie, T. 1, Przekaz tradycji i kultury na przestrzeni wieków*. WALASEK S., ALBAŃSKI L. (red.). Jelenia Góra, 53-85.
- BONIECKI A., 1899. *Herbarz polski. Cz. I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich, T. I*. Gebethner i Wolff, Warszawa.
- BROŹ E., PRZEMYSKI A., 2009. *The red list of vascular plants in the Wyżyna Małopolska Upland (S Poland)*. [W:] *Rare, relic and endangered plants and fungi in Poland*. MIREK Z., NIKEL A. (red.). W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków, 123-136.
- BRUCHNAŁSKA M., 1939. *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*. Wydawnictwo Towarzystwa św. Michała Archanioła, Miejsce Piastowe.
- CHMIEL M. A., 2006. *Checklist of Polish larger Ascomycetes. Krytyczna lista wielkoowocnikowych grzybów workowych Polski*. Instytut Botaniki PAN im. W. Szafera, Kraków.
- CHRYĆ A., GOŁĘBIEWSKA A., JĘDRUSZAK L., PARYŁA M., SKOCZYŁAS A., TOŁUBIŃSKA H., WRÓBEL I. (red.), 2010. *Historia Jana i Kazimierza Bogdanowiczów*. [W:] *Z dziejów Nadrybia okrucy wspomnień*. Starostwo Powiatowe w Łęcznej i Szkoła Podstawowa w Nadrybiu, Łęczna.
- CWENER A., MICHALCZUK W., KRAWCZYK R., 2016. *Red list of vascular plants of the Lublin Region*. Annales UMCS, Sec. C. 71, 7-24.
- Diecezja sandomierska. Baza parafii, http://www.sandomierz.opoka.org.pl/strdiec_/parafie.php?p=221&d=24.
- Drzewo genealogiczne rodu Hemplów, <http://ladycotton.eu/tuchowicz/pages/POD-HISTORIE/Linia-Antoniego-rolnika-Skorczyce.html>.
- FELIKSIĄK S., 1987. *Hempel (Hemplówna) Maria (1834-1904)*. Słownik Biologów Polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa, 205-206.
- FLISIŃSKA Z., 1987(1988). *Macromycetes zbiorowisk leśnych i torfowiskowych Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. Acta Mycol. 23, 19-92.
- Genealogia potomków Sejmu Wielkiego. Józef Weyssenhoff (1860-1932), [https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Weyssenhoff_\(pisarz\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Weyssenhoff_(pisarz)).
- HEMPEL M., 1885a. *Spis rzadszych roślin jawnokwiatowych rosnących w Teresinie zebranych przez Maryję Hempel*. Pamiętnik Fizjograficzny 5, 154-159.
- HEMPEL M., 1885b. *Spis roślin jawnokwiatowych dziko rosnących w Słupi-nadbrzeżnej zebranych*

- nych przez Maryję Hempel. Pamiętnik Fizyjo-graficzny 5, 135-153.
- Internetowy Polski Słownik Biograficzny T. 18, 1973, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/index.php/a/kazimierz-lapczynski>.
- JANOTA BZOWSKI Z., 1987. *Dzieje rodziny Hemplów spisane we współpracy z Kazimierzem Hemplem*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- KĄZMIERCZAKOWA R., 2016. *Polska czerwona li-sta paprotników i roślin kwiataowych*. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
- KĄZMIERCZAKOWA R., ZARZYCKI K., MIREK Z., 2014. *Polska czerwona księga roślin. Paprotniki i ro-sliny kwiataowe*. Wyd. III uaktualnione i roz-szerzone. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
- KÖHLER P., 1993. *Ankieta Józefa Rostafińskiego z 1883 roku dotycząca ludowego nazewnictwa i użytkowania roślin w Polsce*. *Analecta* 2/2, 89-119.
- KÖHLER P., 2007. *Zarys historii zielnika roślin naczyniowych Lubelszczyzny Zakładu Syste-matyki Roślin Instytutu Biologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (LBL w Lublinie (do 2003 r.))*. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 52, 191-216.
- KÖHLER P. S., PIEKIELKO-ZEMANEK A., 1986. *Józe-fa Rostafińskiego Odezwa do nie botaników o zbieranie nazw roślin i udział w niej Ma-rii Twardowskiej*. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 31, 471-480.
- KOLBERG O., 1890. *Chełmskie. Obraz etnograficz-ny*. T. I. Akademia Umiejętności, Kraków.
- KOLBERG O., 1891. *Chełmskie. Obraz etnograficz-ny*. T. II. Z materiałów Akademii Umiejętności, Kraków. [W:] *Dzieła wszystkie*, T. 34, *Chełm-skie Cz. II*. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław, Poznań (Reedycja fotooffsetowa).
- KOLBERG O., 2004. *Chełmskie. Suplement do tomów 33 i 34. Z rękopisów i ze źródeł drukowanych zebr. i oprac. E. Millerowa*. In-stitut im. Oskara Kolberga, Poznań.
- KOWALCZYK J., 1995. *Zamość. Przewodnik*. Zamoj-ski Ośrodek Informacji Turystycznej, Zamość.
- KUTRZEBA-POJNAROWA A., 1960-1961. *Hemplówna Maria (1834-1904)*. *Polski Słownik Biograficz-ny* 9, 387, www.psb.pan.krakow.pl.
- LINIEWSKI J. S., 1966. *Pamiętnik. Fragment z lat 1861-1864*. [W:] *Powstanie Styczniowe na Lu-belszczyźnie. Pamiętniki*. MENCEL T. (red.) Wy-dawnictwo Lubelskie, Lublin, 131-180.
- ŁAPCZYŃSKI K., 1881. *Wiadomość o trzech rośli-nach z rodziny złożonych znalezionych w lu-belskiem*. *Pamiętnik Fizyjo-graficzny* 1, 200-207.
- ŁAPCZYŃSKI K., 1894. *Flora Litwy w Panu Tade-uszu*. Gebethner i Spółka, Kraków.
- ŁUCZAJ Ł., 2008. *Dziko rosnące rośliny jadalne w ankiecie Józefa Rostafińskiego z roku 1883*. *Wiad. Botan.* 52, 39-50.
- ŁUCZAJ Ł., KÖHLER P., 2011. *Liście i inne zielo-ne części dziko rosnących roślin w żywieniu mieszkańców ziem polskich na podstawie ankiet Józefa Rostafińskiego (XIX w.) i Józefa Gajka (XX w.)*. *Przegl. Hist.* 102, 733-770.
- ŁUCZAJ Ł., KÖHLER P., 2014. *Grzyby w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850-1928) ogłoszonej w 1883 r.* *Etnobiol. Pol.* 4, 5-54.
- Marja Hemplówna (1834-1904). *Wspomnienie po-smiertne*. *Gazeta Lubelska* 1904, Nr 131, po-niedziałek, 7(20) Czerwca, 2.
- MIREK Z., PIEKOŚ-MIRKOWA H., ZAJĄC A., ZAJĄC M., 2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland: a checklist*. W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- MOWSZOWICZ J., 1977. *Kazimierz Łapczyński (16. III. 1823-14. XII. 1892) w osiemdziesięciopię-ciolecie śmierci*. *Wiad. Botan.* 21, 151-153.
- NIEBELSKI E., 2005. *Dziewiętnastowieczne dzieje Bogdanowiczów z Nadrybia. Listy z zesłania Jana i Marceliny*. Wojewódzka Biblioteka Pu-bliczna im. Hieronima Łopacińskiego, Lublin.
- POZNAŃSKI K., 1999/2000. *Szkoła i wychowanie w Królestwie Polskim w początkach lat trzy-dziestych XIX stulecia*. *Ann. Univ. Mariae Cu-rie-Skłodowska, Sec. F*, 54/55, 159-183.
- PRZEGALIŃSKI A., 2010. *Gdy życie stało się pasją, a pasją była muzyką. Studium z dziejów za-łożenia pałacowo-parkowego w Gościeradowie*. Oddział Lubelski PAN, Teka Komisji Historii 7, 51-55.
- Regestr Aktów Cywilno-Religijnych Gminy i Para-fij Puhaczowskiej z Roku 1834.
- Regestr Aktów Stanu Cywilnego Gminy y Parafij Puhaczowskiej w Roku 1824.
- Roczniki Gospodarstwa Krajowego, 1861. Tom 43, Poszyt I (Kwiecień), Gebethner i Wolf, Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 października 2014 r. w sprawie ochrony ga-tunkowej roślin. *Dz.U.*, poz. 1409.
- SICIŃSKI J. T., 2005. *Polscy botanicy na Zakau-kaziu (materiały biograficzne)*. Lublin, *Studia Polonijne* 26, 255-269.
- STAWIAK-OSOSIŃSKA M., 2010. *Ponętna, uległa, akurata... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówcze-snych poradników)*. Oficyna Wydawnicza Im-puls, Kraków.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospoda-rowania przestrzennego gminy Białopole. Wójt gminy Białopole. Załącznik Nr 1 do Uchwa-ły Rady Gminy Białopole z dnia 9 listopada 2004 r.
- SULIMERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880-1904a. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. XV, hasło *Tarnów*. Warszawa, 653.
- SULIMERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880-1904b. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. X, hasło *Samokleski*. Warszawa, 253-254.
- SULIMERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880-1904c. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. X, hasło *Skorczyce*, Warszawa, 699.
- SULIMERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880-1904d. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. X, hasło *Ślupia*. Warszawa, 854.
- SULIMERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880-1904e. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. XII, hasło *Węglin*. Warszawa, 253.
- SULIMERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880-1904f. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. VIII, hasło *Potok Wielki*. Warszawa, 867-868.
- SULIMERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880-1904g. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. XII, hasło *Teresin*. Warszawa, 306.
- SYGULA J., 2009. *Pozycja kobiety w rodzinie na ziemiach polskich w XIX stuleciu. Kobieta – ro-dzicielka, westalka przyszłości czy może królo-wa, która poza salonem traci swą szatę kró-lewską*. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ja-giellońskiego, Prace Historyczne* 136, 57-76.
- SZWEYKOWSKA A., SZWEYKOWSKI J., 2003. *Słownik botaniczny*, Wyd. II, zmienne i uzupełnione. Wiedza Powszechna, Warszawa.

- Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane. Roku 1783, https://men.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/ken_wersja-do-internetu.pdf.
- WAWRZYKOWSKA-WIERCIOCHOWA D., 1973. *Z umiłowania. Opowieść biograficzna o Wandzie z Wolskich Umińskiej*. Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- WOJEWODA W., 2003. *Checklist of Polish larger Basidiomycetes. Krytyczna lista wielkoowocnikowych grzybów podstawkowych Polski*. Instytut Botaniki PAN im. W. Szafera, Kraków.
- ZAJĄC A., ZAJĄC M., 2001. *Atlas rozmieszczenia roślin naczyniowych w Polsce*. Nakładem Pracowni Chorologii Komputerowej Instytutu Botaniki Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundacji dla Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- ZAJĄC M., 1996. *Mountain vascular plants in the Polish lowlands*. Pol. Bot. Stud. 11, 1-92.
- ZALECZNY J., 2013. *Powstanie Styczniowe „wojną kobiecą”*. Niepodległość i Pamięć 20, 87-98.
- Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dn. 27 listopada 1956 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody. M. P. Nr 103, poz. 1195 z 21 grudnia 1956 r.
- ZEMANEK A., 1994. *Pro memoria. 160 rocznica urodzin, 90 rocznica śmierci Marii Hempel (Hemplówny) (6.V.1834-3.II.1904)*. Wiad. Botan. 38, 117-118.
- ZEMANEK A., 1998. *Portrety botaników polskich. Maria Hempel (Hemplówna) (1834-1904)*. Wiad. Botan. 42, 57.